

XALQ OG‘ZAKI IJODIDA SHAMOL MAROSIMLARI

Abduvahob Qayumov

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori,
Farg‘ona davlat universiteti, Farg‘ona, O‘zbekiston

Email: abduvahob19810305@gmail.com

Dilobar Gafurova

Farg‘ona davlat universtiteti 1-bosqich magistri

Email: goldteacher.87@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada folklordagi shamol chaqirish va shamol to‘xtatish bilan bog‘liq marosimlar va ularning kelib chiqishiga oid qarashlar, turkiy xalqlarning shamol haqidagi mifologik tasavvurlari natijasida vujudga kelgan urf-odatlar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: folklor, marosim qo‘shiqdari, mifologik qarashlar, Choy momo, Haydar, Yalli momo, Ayyom ajuz.

WIND RITUALS IN FOLK ORAL CREATIVITY

ABSTRACT

In this article, we will talk about the rituals associated with the calling of the wind and the stopping of the wind in folklore and the views on their origin, the traditions that have arisen as a result of the mythological imagination of the Turkic peoples about the wind.

Keywords: folklore, ritual songs, mythological views, tea momo, Haydar, Yummy momo, Ayyam ajuz.

ОБРЯДЫ ВЕТРА В НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ

АННОТАЦИЯ

В этой статье будут рассмотрены обряды, связанные с призывом ветра и остановкой ветра в фольклоре, и взгляды на их происхождение, а также обычаи, возникшие в результате мифологических представлений тюркских народов о ветре.

Ключевые слова: фольклор, обрядовые песни, мифологические воззрения, Чай Момо, Хайдар, Джалли Момо, Айям аджуз.

Xalq og‘zaki ijodi ma‘lum bir xalqning badiiy-ijodiy faoliyati natijasi bo‘lib, xalqning turmush tarzi va ijtimoiy hayotini o‘zida aks ettiradi. Xalq ijodiyoti doimiy ravishda soddalikdan mukammallikka qarab rivojlanib boradi. Xalq og‘zaki ijodi xalq qo‘shiqlari, tomosha san‘ati, xalq o‘yinlari kabi ijodning ko‘pgina turlarini qamrab oladi va professional san‘atning rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. “O‘zbek folklorining so‘z san‘atiga asoslangan janrlar tizimi doston, ertak, qissa, rivoyat, naql, afsona, mif, lof, latifa, marosim folklori, bolalar folklori, og‘zaki drama, maqol va hikmatli so‘zlar, avrash, olqish va qarg‘ishlardan iboratdir”.³⁷

Xalq qo‘shiqlari - lapar, o‘lan, alla, mehnat, marosim va mavsum qo‘shiqlarini o‘zida jamlaydi. Bunday qo‘shiqlar turli an‘ana va urf-odatlar, shuningdek, yil fasllarining o‘zgarishi bilan bog‘liq mehnat jarayonlari silsilasida yuzaga kelgan. Ya‘ni, yozda qurg‘oqchilik bo‘lsa, yomg‘ir chaqirish marosimi o‘tkazilib, “Sust xotin” qo‘shig‘i ijro etilgan. Bahorda “Laylak keldi”, “Boychechak” qo‘shig‘i; kuzda “Oblo baraka”, “O‘rim” kabilar kuylab kelingan. Bunday qo‘shiqlar, asosan, sodda, ixcham, xalqona til bilan yozilib, ularda uy-ro‘zg‘or ashyolari, tabiat hodisalaridan detal sifatida foydalanilgan. Masalan, shamol bilan bog‘liq bir qator marosimlar mavjud.

Dehqonchilikda shamol muhim amaliy ahamiyatga ega tabiat hodisasi sanalgan bo‘lib, dehqonga donni somondan ajratish uchun shamolning esishi zarur edi. Shamolning “egasi” borligi haqida qadimdan xalq orasida turli afsona va rivoyatlar bo‘lgan. Shu tufayli dehqonlar ota-bobosidan o‘rgangan marosimni bajarib “shamol egasi”dan najot so‘raganlar. Zero, o‘z vaqtida esgan shamol g‘allani somondan ajratishda dehqonga yordam bergan:

“Shamolingni qo‘yvor,
Somoni sendan,
Bug‘doyi mendan,
Haydaro, Haydar”.³⁸

Marosimda shamol egasi Haydardan shamolni qo‘yib yuborishi so‘raladi. Afsonalarga ko‘ra Haydarning uzun sochlari Shamol somonni uchirishi shamolning ulushi, bug‘doyi dehqonga nasiba. Shu tarzda go‘yo shamol bilan bitim tuzadilar. Uning shiddatini kuchaytirish, shoshiltirish uchun “bolang suvga oqdi, yugur ushlab

³⁷ M.Jo‘rayev, J.Eshonqulov. Folklorshunoslikka kirish. Toshkent, 2008. 3-bet

³⁸ M.Jo‘rayev. O‘zbek mavsumiy marosim folklori. Toshkent. 2008. 119-bet

ol”, yoki “o‘g‘ling kerak bo‘lsa, arqon olib yugur, qizing kerak bo‘lsa, ketmon olib yugur”³⁹ singari aytimlar ijro etilgan.

Dovul, quyun kabi kuchli shamolning vayronkor xususiyati esa turli mifologik qarashlarni yuzaga keltirgan. Garmselning ayni pishiqchilik vaqtida ekinlarni qovjiratib ketishi yoki dovul bog‘-rog‘larni payhon qilishini ana shu shamol egasining kayfiyatiga bog‘liq deb o‘ylab, muttasil esgan shamolni to‘xtatishni egasidan iltijo qilib so‘rashgan. Tabiat kul‘tlariga sig‘inishning bunday ko‘rinishlaridan shamol chaqirish va shamol to‘xtatish marosimlari folklori kelib chiqqan. Mazkur marosimlar folklori B.Sarimsoqov tamonidan o‘rganilgan bo‘lib, bunda asosan, Haydar, Yalli momo bilan bog‘liq xalqona qarashlar tahlilga tortilgan. B.Sarimsoqovning fikriga ko‘ra, turkiy xalqlarda shamol egasini tasavvur qilishda ikki xil qarash mavjud. Farg‘ona vodiysida shamol homiysi kekxa ayol ko‘rinishida tasvirlansa, voha taraflarda shamol homiysi sifatida Hazrat Aliga nisbat berilgan. Mulohaza qiladigan bo‘lsak, shamol homiysi singari mifologik personajlar islom dinidan avval ham mavjud bo‘lganini hisobga olib, turkiy xalqlarga islom dini kirib kelgachgina Hazrat Ali shamol egasi maqomida ko‘rila boshlagan deyish to‘g‘ri bo‘ladi.

Umuman, o‘zbek folklorida shamolning kelib chiqishi bilan bog‘liq bir qator afsonalar borki, bular tabiat unsurlari haqidagi mifologik tasavvurlarning in‘ikosidir. Xususan, yerning osmon bilan o‘ralishi, osmonning to‘rt tarafi to‘rt xil rangda bo‘lishi, to‘rtta xudoning shamolga aylanib yer yuzini kezib yurishi haqidagi afsona fikrimizga dalildir.

Ajdodlarimizning qadimgi mifologiyasida shamol tangrisi – “Vata” obrazi bo‘lib, u zardushtiylarning muqaddas kitobi Avestodagi shamol xudosi nomi bilan bog‘liq. Kushon davridagi Baqtriya tangalariga Vata(Vada)ning yopinchiqlari shamolda shishib, sochlari hilpirab turgan tasviri tushirilgan. Yana bir toshlavhada esa qo‘lida shamol to‘la qopni tutib turgan holda tasvirlanadi. Afsonaga ko‘ra, Vata o‘zining uzun sochlari yordamida shamolni boshqara olgan. Keyinchalik “Vata” atamasining tadrijiy davomi o‘laroq “Haydar” obrazi shakllandi. Haydarga shamol piri sifatida qaralib, undan shamol so‘rab iltijo qilingan:

“Haydar, ota-onang o‘libdir,
Moli senga qolibdir,
Bolang suvga oqibdir,
Shamolingni qo‘yivor.”⁴⁰

³⁹ Sarimsoqov B. O‘zbek marosim folklori. 17-bet

⁴⁰ Sarimsoqov B. O‘zbek marosim folklori. 17-bet

Demak, Haydarni “shamol piri” sifatida ko‘rish “Avesto”dagi mifologik qarashlar borib taqaladi. aydar kul’ti bilan bog‘liq qo‘shiq orasida folklor yig‘uvchi Yo‘ldosh Sultonov tomonidan yozib olingan matn o‘zining badiiy jihatdan boshqalariga qaraganda mukammalroq ekani bilan ahamiyatli:

“G‘aramlarni yayratib, uvotga bosib qo‘ydim
Yelkasiga igna sanchib, qurbaqa osib qo‘ydim
Haydar, shamolingni olib kel!
Hovuzlar sasib ketdi, baqato‘n bosib ketdi
Boq, buva soqolidan bir tutam osib ketdi,
Haydar, shamolingni olib kel!”⁴¹

Qurbaqaga igna sanchib osib qo‘yilishi qurbaqaning an’anaviy quduq motiviga aloqadorligi, suv va xosildorlikka daxldor deb o‘ylanganligidadir. Ya’ni, qurbaqa shamol va suvni olib kela olishiga ishonish, jonivorni bunga majbur qilish va shamolni esishiga erishishdir. Shamolni chaqirish, chorlash bilan bog‘liq marosimlarda turli xil irimlar, iboralar ham ishlatilgan. Masalan, Buxoroning ayrim tumanlarida dehqonlar panshaxa bilan xirmon sovurayotganda shamol esmasa, hushtak chalib, “Olala gajak kelaver”, deganlar. Shamol chaqirish marosimlari asosan, xosil yig‘imi vaqtida o‘tkazilgan. Shuningdek, shamolni qaytarish, to‘xtatish marosimlari ham borki, bunday udumlar daraxtlarning hosilini to‘kib yuboradigan, ekinlarga zarar yetkazadigan, chang-to‘zon ko‘tarib odamlarni bezdiradigan shiddatli shamolni to‘xtatish maqsadida o‘tkazilgan. Shunday marosimlardan biri “Choy momo” kul’ti bilan bog‘liq. Turli hududlarda “Chor momo”, “Chang momo” deb ham yuritilgan.

Xalqimizning shamol to‘xtatish bilan bog‘liq urf-odatlarini zamirida ularning “Choy momo”ni “shamolga ta’sir etuvchi kuch, shamol egasi” degan mifologik e’tiqodlari o‘z aksini topgan. Bunday marosim folklori muayyan so‘z va harakatlar orqali tabiat kuchlarini boshqarish mumkinligi haqidagi qarashlarning natijasi o‘laroq vujudga kelgan. Bu qarashlar o‘z navbatida turli odatlarni paydo qiladi. Masalan, shamol yo‘ki dovulni to‘xtatish uchun yostiqqa igna sanchish, ko‘chaga uch bor sovuq suv sepish, yo‘l yuziga tuz sochish, shamol esayotgan tarafga qarab, “ajina shamol ket” kabi jummalarni aytish odatlari bo‘lgan. Shamolni to‘xtatishini so‘rab, aytimlar aytib, “Choy momo”ga murojlat qilingan. Marosim turli viloyatlarda turli shakllarda tashkil etiladi. Masalan, ba’zi joylarda yettita qiz boshiga yopinchiq yopib bir kampir boshchilida “Choy momo” qo‘shig‘ini aytib uyma-uy yurishadi:

⁴¹ M.Jo‘rayev. O‘zbek mavsumiy marosim folklori. Toshkent. 2008. 224-bet

“Choy moma, choy, choy, choy,
Chayilib qolsin bu shamol.
Bosa-bosa beringlar,
Bosilib qolsin quv shamol.
Uga-uga beringlar,
Ugilib qolsin bu shamol.”⁴²

Qo‘shiqda bu shamolning quv shamol, ya‘ni ayyor shamol ekani aytilmoqda. “Uga-uga beringlar, ugilib qolsin bu shamol”, ya‘ni ugilib qolsin-ovunib qolsin ma‘nosida tushuniladi. Go‘yo shamol g‘azabga mingan, shundan hammayoqni vayron, ostin-ustin qiladi. Uni ovutish, yupatib, jahlidan tushirish, tinchlantirish kerak. Qo‘shiqdagi ritm va ohang shamolning shiddatiga mos ravishda aytilgan.

“Choymomolar o‘libdi,
O‘g‘li yetim qolibdi,
Choymomoning onasi
Amakinga boribdi”.⁴³

Marosim davomida qizlarning yopinchi g‘i ochilmasligi shart bo‘lib, agar yuzlari ko‘rinib qolsa, shamol kuchayib ketadi, degan aqida mavjud bo‘lgan. Bu o‘rinda “Yetti qiz” detali ahamiyatlidir. Marosimning genetik ildizlari “Yetti momo” kul‘ti bilan bog‘lanib, bu bog‘lanishni yetti raqamining an‘naviyli g‘i (yetti mo‘jiza, yetti hazina, yetti vodiy) jihatidan qadimgi turkiy xalqlarning asotirlariga asoslanadi deyish mumkin. Shuningdek, marosimni bunday ko‘rinishini kampirning yetti qizi haqidagi qadimgi Tatar afsonasiga bog‘liq degan qarashlar ham bor. Afsonaga ko‘ra, kampirning oqsoq qizi tarbiyasiz bo‘lib, uning olti opasi oqsoq qizdan doim qochib yuradilar. Ular qochganda ro‘mollarining hilpirashi shamol bo‘lishiga sababchi bo‘ladi.

Ayrim manbalarda “Choy momo” obrazi “Chuy momo” (shamol momo), “Yalli momo” (yelli momo), obrazlarining aynan o‘zi deb talqin qilinadi. Ammo “Yalli momo” ni yovuz kuch, ofat keltiruvchi sifatida tasavvur qilinishi kuchli bo‘lgan. Qattiq shamolni to‘xtatish maqsadida o‘tkaziladigan “Yalli momo” marosimi ham “Choy momo”dan farq qiladi. Garchi marosimlarning o‘tkazilishidan ko‘zlangan maqsad bir bo‘lsada, ularni o‘tkazish tartibi turlicha. “Yalli momo” marosimida kuchli dovul yoki quyunni tindirish maqsadida kampirlar eski-tuskilardan qo‘g‘irchoq yasaganlar. Uni oq matoga o‘rab uylarga kirib qo‘shiq aytganlar:

⁴² B.Sarimsoqov, O‘zbek marosim folklori. Toshkent, 1986. 16-bet

⁴³ B.Sarimsoqov, O‘zbek marosim folklori. Toshkent, 1986. 16-bet

“Yalli momo, yalli-yo,
Yalli momo o‘ldiyo,
Quduq suvi topolmay,
Sirka bilan yuvdigo
Bo‘zdan kafan topolmay
Bo‘yra bilan ko‘mdigo!”

Uy egalaridan yig‘ilgan un,yog‘ga bo‘g‘irsoq, qatlama, chalpak kabilarni pishirib, “shamol oshi” qilib, bolalarga tarqatganlar. Marosim so‘nggida latta qo‘g‘irchoqni oxurga ko‘manganlar. Bunday xatti-harakatlar zamirida inson hayotiga havf soluvchi yovuz ruhlar haqidagi mifik tasavvurlar yotadi. Ya’ni, molxona, otxonalar qora kuchlarning makoni hisoblanib, oxur esa ular yashirinadigan joy deb qaralgan. Qo‘g‘irchoqni ko‘milishi bilan bog‘liq xalq orasida afsona ham bor. Unda aytilishicha, qattiq shamol hamma narsani uchirib keta boshlagach, bir ayol bolasining qo‘g‘irchog‘ini shamol olib ketmasin deb yerga ko‘mib qo‘yadi. Shunda birdan shamol tinib qolgan emish.

Shamolning yana bir nomi “Ayyom ajuz”dir. Afsonaga ko‘ra, Ayyom ajuz g‘orda yashagan va shamolni g‘ordagi qopiga qamab qo‘yarkan. U uxlagan paytda o‘g‘illari Axman bilan Daxman shamol qamalgan qop og‘zini ochib yuborishar, shundan qattiq shamol boshlanarkan.

Bunday afsonalar qadimgi turkiy xalqlar orasida mashhur bo‘lgan. Ular inson hayotiga xavf soluvchi tabiiy ofatlar haqidagi mifik tasavvurlar natijasida vujudga kelgan va hozirgacha ba’zi shakllarda saqlanib qolgan.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, Haydar, Choy momo, Yalli momo, Ayyom ajuz kabi mifologik personajlarga qadimda ajdodlarimiz tamonidan shamol egasi, shamol homiysi sifatida qaralgan. Ular haqida turli afsona va asotirlar to‘qilib, ularda tabiat unsurlari muayyan magik kuch egasi darajasiga ko‘tarilgan.. Bu xildagi qarashlar, albatta , qadimda tabiat bilan bog‘liq bilimlarning bo‘lmagani, insonlar shamol, dovul, yomg‘ir, toshqin kabi hodisalarni anglay olmaganliklari, ularga yovuz yoki ezgu kuch deb qarashlari natijasida vujudga kelgan. Bunday tasavvurlar davomiy ravishda ular bilan bog‘liq marosimlarning o‘tkazilishida muhim omil hisoblanadi.

Hozirgi davrga kelib zamonaviy adabiyotda yaratilayotgan lirik va epik asarlarda ham shamolning detal va obraz sifatida turli ko‘rinishlarini uchratish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. M.Jo‘rayev, J.Eshonqulov.Folklorshunoslikka kirish.Toshkent,2008
2. M.Jo‘rayev. O‘zbek mavsumiy marosim folklori.Toshkent.2008
3. B.Sarimsoqov,O‘zbek marosim folklori.Toshkent,1986